

УДК 340.132:340.115

О. М. Іванченко

СПІВВІДНОШЕННЯ НОРМ НАЦІОНАЛЬНОГО І МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологія постає як теорія організації інтелектуальної діяльності, спрямованої на пізнання співвідношення норм національного та міжнародного права у всіх формах його прояву. Вихідними концептуальними постулатами дослідження цього співвідношення є плюралізм та багаторівневість методологічного інструментарію, який включає підходи, принципи, методи, концепти, а також концепт примату методу у цій поліструктурній системі [1].

Характерний для сучасної юридичної науки методологічний плюралізм зумовлений як усією попередньою еволюцією наукового знання в цілому, так і традиціями вітчизняного праворозуміння, серед яких чільне місце посідають синтетичні теорії права П. Виноградова, О. Ященка та Б. Кістяковського. Серед основних причин методологічного плюралізму виокремлюються: перехід до неklasичного (постнеklasичного) типу наукового знання; складність права як реального явища, в освоєнні якого поєднуються гносеологічні та аксіологічні аспекти; розширення об'єкта сучасної правової науки за рахунок включення до його складу правових явищ не тільки об'єктивного, але й суб'єктивного порядку, раціональності та ірраціонального компоненту; різноманіття підходів до поняття та сутності права, які склалися у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці в рамках класичних і неklasичних типів праворозуміння. Разом з тим, як уявляється, методологічне різноманіття зовсім не означає сповідання протилежних одна одній парадигм права (концепцій праворозуміння), а лише визнання можливості отримання нового наукового знання щодо одного й того ж об'єкта в рамках різних правових парадигм [2].

Як об'єктивна реальність право характеризується трьома ознаками: — існування права не залежить від безпосередньої участі конкретного суб'єкта в процесі правотворчості;

— дія права не залежить від суб'єктивної оцінки закріплюваних за посередництвом правових норм приписів;

— реалізація права не залежить від суб'єктивного здійснення або, навпаки, порушення правових приписів (у першому випадку це приводить до позитивного результату для правовиконавця, у другому — до юридичної відповідальності правопорушника).

Багаторівневість щодо дослідження суспільних інститутів, одним із яких є право, означає наявність філософського (загальнонаукового), спеціально-наукового та конкретно-проблемного рівнів дослідження. Кожен із рівнів дослідження має свою специфікацію пізнавальних підходів, принципів та методів й об'єктивується у вигляді конкретних шляхів пізнавальної діяльності.

Філософський рівень наукового пізнання характеризує хід дослідницького процесу в цілому і є підґрунтям вивчення всіх проявів об'єкта дослідження. На ньому базується спеціально-науковий рівень, а саме — методологічний інструментарій загальнотеоретичної юриспруденції. Нижчий рівень утворюють конкретно-проблемні методологічні засоби, що становить співвідношення норм національного та міжнародного права. Узагальнюючим та визначальним і водночас вихідним серед них є філософський, який являє собою закони, принципи і категорії діалектики.

Походження, зміст, приписи норм міжнародного та національного права можуть бути адекватно пізнані тільки з урахуванням таких категорій діалектики, як ціле та частина, форма та сутність, причина та наслідок, таких законів діалектики, як єдність та боротьба протилежностей, перехід кількісних змін у якісні, заперечення, принципи історизму, об'єктивності та багатосторонності дослідження.

Закон єдності та боротьби протилежностей дозволяє зробити висновки про складну взаємодію норм міжнародного та національного права, яка має свій історичний вимір та сучасні прояви. Так, норми міжнародного права та національного права мають одне суспільне коріння (вони є соціально-інституціональними системами, що виникли з потреб соціальних організмів у врегулюванні різноманітних відносин). Проявом такої єдності походження є описаний О. В. Буткевич механізм становлення норм міжнародного права, властивий всім народам стародавнього світу. Так, наприклад, інститут статусу іноземців практично скрізь генетично походить із комплексу внутрішньосуспільних норм гостинності щодо чужих. І в той же час вони є протилежними за своїм конкретним походженням, оскільки виникнення та буття норм національного права зумовлено внутрішньосуспільними, а норм міжнародного права — інтер-суспільними причинно-наслідковими зв'язками [3].

Концепт реалістичного позитивізму дозволяє «зняти» принципovu протилежність норм міжнародного на національного права, адже неважливим є суб'єкт установа приписів, важливо лише те, щоби правотворець робив право загальнозначущим для адресата своїх правових велінь.

Діалектика як сукупність загальнонаукових пізнавальних засобів спрямована на виявлення причин, витоків та наслідків досліджуваних явищ, їхніх національних суперечностей, зв'язків та відносин з іншими явищами. Так, за допомогою цього методу є можливим виявлення причин та наслідків формування співвідношення міжнародного та національного права. Діалектика дозволяє виявити єдність та боротьбу протилежностей норм міжнародного та національного права (такими парами протилежностей є, наприклад, норми, що установлюють державний суверенітет та зв'язаність держави міжнародними договорами, примат міжнародного та примат національного у вирішенні колізій норм національного та міжнародного права тощо).

На загальнонауковому рівні дослідження, окрім діалектики, виокремлюються такі пізнавальні засоби, як підходи. Підхід — це логіко-гносеологічне та методологічне утворення, що гранично строго виражає тільки спрямованість наукового дослідження, обмежуючи її, як правило, одним аспектом (у крайньому разі — декількома взаємопов'язаними напрямками), але, на відміну від метода, принципово позбавлено будь-яких обмежень і навіть чіткої фіксації тих засобів, якими ведеться дослідження.

Поділяється концепція, відповідно до якої навколишній світ має системний характер: будь-який матеріальний або нематеріальний об'єкт є або системою, або елементом якоїсь системи, або її частиною. Пізнання світу є можливим тільки з урахуванням цієї обставини. Тобто властивості й характеристики кожного з компонентів світобудови залежать не тільки від його власної природи, але й від його включення до тієї або іншої системи, від тих зв'язків і взаємин, які існують між ним та іншими об'єктами в рамках однієї або декількох взаємозалежних систем. Тому для цілей цього дослідження визначальну роль має системний підхід. Цей епістемологічний інструмент пізнання орієнтує на розкриття цілісності об'єкта дослідження, яким є співвідношення норм міжнародного та національного права, що включає складні зв'язки цих норм, їх подібність, відмінність, взаємодію і в кінцевому рахунку створює єдину картину. Системоутворюючим елементом є норма права, а системоутворюючим елементом у співвідношенні норм національного та міжнародного права є припис — серцевина правової норми, що зумовлює різноманітні варіанти співвідношення правового регулювання відповідних суспільних відносин засобами міжнародного та національного права. Система таких співвідношень є пізнавальною конструкцією, яка являє собою специфічний спосіб організації знань та діяльності з отримання нових знань. Саме системний підхід дозволяє з'ясувати сутність усіх на сьогодні наявних доктрин співвідношення норм міжнародного та національного права, визначивши їхні компоненти та зв'язки між ними.

Враховуючи системність як національного, так і міжнародного права, слід також мати на увазі, що обидві вказані системи завжди включають елемент множинності та хаотичності складових елементів. Певний еле-

мент хаосу є й у співвідношенні міжнародного та національного права. Зокрема, це стосується дуалістичних моделей такого співвідношення. Певні випадковості (які теж мають місце у правовому розвитку поряд із закономірностями), викликані зовнішніми щодо системи права факторами (політична орієнтація керівництва держави, ситуативні політичні союзи, кризові ситуації всередині держави тощо), зумовлюють розбалансування навіть усталених моделей взаємодії норм міжнародного та національного права. Співвідношення набуває нових властивостей, втрачає якісь раніше існуючі. Тобто всі системи норм та система їхнього співвідношення є рухомими сутностями, характеристика яких потребує також залучення постнекласичної методології, зокрема, синергетичного підходу, який доповнює та розвиває системний підхід, «обслуговуючи» вивчення динамічних якостей досліджуваної системи.

Визначальну роль має ієрархізація як складова системного підходу. Ієрархічна будова для системи діючих правових норм є властивістю інтегративною, системотворчою, надає їй аксіоматичного характеру. У цьому зв'язку теорія Г. Кельзена, що дозволяє майже кожному правову норму дедукувати з вищої в ієрархії норм, уявляється такою, що заслуговує на найпильнішу увагу. Графічне зображення системи права з урахуванням властивих їй відносин підпорядкування може бути саме у вигляді сходинок норм. З урахуванням же безлічі горизонтальних зв'язків між усіма нормами, інститутами та галузями права це графічне зображення набуває вигляду піраміди, на вершині якої перебувають принципи міжнародного права. Системний підхід до права дозволяє якнайповніше виявити різні грані співвідношення між окремими нормами національного та міжнародного права (яке може бути субординаційним, координаційним, колізійним, контраверсійним тощо) [4].

Важливе значення має інформаційний підхід. Сутність цього підходу полягає в тому, що при вивченні будь-якого об'єкта, процесу або явища в природі і суспільстві у першу чергу виявляються й аналізуються найбільш характерні для них інформаційні аспекти, які істотним чином визначають їхній стан і розвиток. Інформаційний підхід у цьому дослідженні полягає у сприйнятті міжнародного права та національного права як систем суспільнозначущої інформації, а співвідношення між ними як виробленої на науковому рівні системи правил орієнтації у цих системах, зважаючи на дію норм цих систем в одному правовому та інформаційному просторі.

У сучасній юриспруденції дослідницькі підходи та методи тісно взаємопов'язані і навіть можуть мінятися місцями, займаючи різні шаблі методологічних сходинок (прикладом тому можуть бути історичний підхід та методи історичної науки — історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний, герменевтичний підхід та герменевтичний метод тощо).

Як відомо, теорія методу, навіть зважаючи на її визначальну роль, сама по собі ще не дозволяє здійснити достовірне дослідження. Метод

працює лише тоді, коли на практиці реалізуються прийоми та логічні операції, обґрунтовані в теорії методу.

Дослідження норм, які самі по собі є логічними вербальними судженнями, не може не ґрунтуватися на законах та прийомах логіки, які включають такі пари протилежних мисленевих дій як аналіз та синтез, індукція та дедукція, аналогія та порівняння, логічне моделювання та узагальнення. За допомогою прийомів аналізу та синтезу можливе дослідження спільного та відмінного у структурі норм національного та міжнародного права.

Дедуктивний прийом дозволяє систематизувати та теоретично осмислити накопичений за допомогою індукції емпіричний матеріал (норми універсальних міжнародних актів, міжнародних договорів України, норми чинного законодавства).

Прийом дескриптивної формалізації як складової формально-логічного методу є необхідним у будь-якому дослідженні і для виявлення цілей та формування поняттєво-категорійного апарату.

Норма права є модальним висловом, і визначати її буде не категорія істинності-хибності, а модальні поняття, що є її змістом. За логікою деонтичних модельностей виокремлюються такі структурні елементи норми права, як припис (веління правотворчого суб'єкта); зміст (дозвіл виконати певну дію, зобов'язування виконати певну дію, заборону виконувати певну дію); умови прикладення норми до реальної життєвої ситуації; суб'єкт — особа, група осіб, колективна особа, яким адресована норма.

Історико-генетичний метод (у класичному вигляді описаний І. Д. Ковальченком), який включає такі прийоми, як ретроспекція, історична аналогія, історичне порівняння, дозволив виявити причинно-наслідкові зв'язки та закономірності появи, становлення та буття співвідношення норм міжнародного та національного права. Він полягає у послідовному зверненні до історико-правової реальності з метою виявлення генезису нормативних фактів у національних та міжнародній правових системах. За своєю природою історико-генетичний метод належить до аналітично-індуктивних, а за формою вираження інформації є описовим.

Термін «герменевтика» охоплює декілька понять: мистецтво інтерпретації (тлумачення) текстів; теорія пізнання смислів; шлях пізнання чужої індивідуальності; учення про принципи/методологію гуманітарних наук (В. Дільтей). Ця багатозначність терміна породжує великі і, нерідко невиправдані, сподівання щодо безмежних можливостей застосування герменевтики для вирішення проблем юриспруденції. Для цілей цього дослідження герменевтичний метод був застосований як методика опрацювання текстуальних виражень норм міжнародного та національного права. У контексті герменевтики норми міжнародного та національного права перебувають у стані зіткнення, яке інколи має не тільки юридично-колізійний та контроверсійний, але й цивілізаційно-культурний характер. До цього приєднується конфлікт інтерпретатора та дослі-

джуваного нормативного матеріалу. За висловом А. М. Бернюкова, герменевтична діяльність передбачає собою зустріч і контакт двох чужих горизонтів, в якому відбувається максимальне наближення предмета пізнання та інтерпретатора. При їх перехрещенні спостерігається точка спільності, тобто єдиного значення для обох суб'єктів, що дозволяє знаходити порозуміння [5]. Специфіка досліджуваної проблеми полягає в тому, що об'єктом герменевтичного аналізу є одночасно два текстуальні зрізи, які можуть мати як аналогічний або подібний, так і абсолютно протилежний зміст. Як приклад: поняття «арешт», яке має однакове вербальне і подібне (зважаючи на відмінність кириличного та латинського шрифтів) текстуальне вираження, в міжнародному та національному праві трактується по-різному. У національному кримінальному праві воно означає короткотермінове позбавлення волі, відбування якого здійснюється в арештних домах. У міжнародних стандартах кримінально-правових санкцій воно є лише видом запобіжного заходу, а не покаранням.

Саме герменевтичне розуміння смислів дозволяє «зняти» зайві контраверзи між нормами міжнародного та національного права, побачити спільність смислів при можливій різній текстуальності і, навпаки, протилежність смислів при однаковій термінології, що, у свою чергу, спонукає до вироблення рекомендацій щодо її гармонізації та уніфікації.

Юридико-лінгвістичний метод застосовується для тлумачення норм міжнародного та норм національного права. За Л. І. Чуліндою, він розуміється як сукупність розумових операцій, що дозволяють шляхом лінгвістичного аналізу тексту документа, що містить норми права зі сформульованою волею правотворця, усунути можливі протиріччя у розумінні норм або між нормами, з'ясувати значення окремих слів і всього тексту [6].

Формально-юридичний метод є спеціально-науковою модифікацією формально-логічного методу.

Специфічний для юриспруденції порівняльно-правовий метод є модифікацією загальнонаукового порівняльного методу. Сутність порівняльного-правового методу у цьому дослідженні полягає у зіставленні формальних та змістовних характеристик нормативної реальності національного та міжнародного рівнів з метою виявлення подібних та відмінних рис між її складовими, а також термінами, що їх позначають. Як відомо, порівняльно-правовий метод має історичний та логічний компоненти. Для цілей цієї роботи застосовувався в основному другий із компонентів порівняльно-правового методу.

У підсумку слід зазначити, що всі методологічні засоби слід використовувати комплексно, у системі, яка виключає їх суперечливість.

Л і т е р а т у р а

1. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології / Н. М. Пархоменко. — К.: Юрид. думка, 2008. — С. 157.
2. Рабінович П. М. Сутність праворозуміння / П. М. Рабінович // Право України. — 2007. — № 9. — С. 4–7.
3. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній; за ред. В. Г. Буткевича. — К.: Либідь, 2002. — С. 163–164.
4. Кельзен Г. Чисте правознавство / Г. Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольського. — К.: Юніверс, 2004. — 496 с.
5. Акчурин Т. Ф. Соотношение международного и внутригосударственного права: вопросы общей теории: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т. Ф. Акчурин. — Казань, 2001. — 27 с.
6. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів: монографія / Л. І. Чулінда. — К.: Атіка, 2006. — 152 с.

А н о т а ц і я

Іванченко О. М. Співвідношення норм національного і міжнародного права: методологія дослідження. — Стаття.

У статті проаналізовано методологічний плюралізм, що дозволяє повною мірою охарактеризувати співвідношення норм національного і міжнародного права, виявити загальне та особливе.

Ключові слова: норма національного права, норма міжнародного права, методи, принципи, концепції, системність, герменевтика, підходи.

А н н о т а ц и я

Иванченко О. Н. Соотношение норм национального и международного права: методология исследования. — Статья.

В статье проанализирован методологический плюрализм, что позволяет в полной мере охарактеризовать соотношение норм национального и международного права, выявить общее и особенное.

Ключевые слова: норма национального права, норма международного права, методы, принципы, концепции, системность, герменевтика, подходы.

S u m m a r y

Ivanchenko O. M. Relationship of national and international law: research methodology. — Article.

In this paper the methodological pluralism that allows you to fully characterize the relationship of national and international law, there is a general and special.

Keywords: national law, international law, methods, principles, concepts, system, hermeneutics, approaches.